

Культ лісів колись і тепер.

І.

Поезія лісів. Уособлення лісу та його життя в народній творчості, як джерело поганського шанування дерев і лісів. — Прямі докази існування культу лісів у слов'ян. — Сліди шанування лісів та дерев в народніх звичаях та приповідках. — Перехід до сучасного культу й культури лісів.

Темний ліс з його таємничим шелестом листя, невгамовною говіркою верховин, з його гущавинами, непрохідними хащами, в котрих ховається й гніздиться невідомо яке звір'я, з його величезними, могутніми старими деревами, що мовчки пережили не одно людське покоління, з його різноманітним диким населенням, з його бездонними болотами, дзюркотливими холодними джерелами і спокійними, маєстатичними озерами, — цей складний комплекс прекрасних і загадкових, величніх і невідомих явищ природи завжди, за всіх часів вражав уяву людини і викликав в душі її поетичні мітичні витвори фантазії. Оскільки в степу усе відкрите, ясне і безмежне, остільки ж в гущавинах лісу все таємниче, потайне й хмурне; там переважає соняшне світло і ллється безкрайня, ясна та безмежна, як сам степ, пісня ратая або шатерника; тут же все ховається в тіні й густій хащі; і в піснях, і в переказах давнини визначається вплив таємничої могутности невідомих сил, виступають похмурі створіння лісових нетрів... Не диво, що поети всіх віків і всіх народів приво-

сили свою данину лісові. Можна було б дати тут цілу низку, цілий ряд високо-поетичних описів лісу з творів найкращих українських та інших письменників (покликаюся хоч би на Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, Аксакова, Тургенева, Кольцова, Короленка); чимало є також і епічних творів, в яких лісові призначається почесне місце.

Вивчення доісторичного життя людини, коли гущавинні, непочаті ліси ще вкривали собою більшу частину середньої Європи, давно вже з'ясувало, що тоді квітував релігійний культ ліса, існувало шанування дерев та лісових гущавин. Обминаючи старовинних греків, романські та германські племена, ми нагадаємо тільки перекази про це шанування і сліди його у слов'янських народів, які заховалися в народньому епосі і звичаях давнини.

Джерелом шанування поодиноких дерев і цілих лісів являлося повсюдне поривання народів за дитячого періоду їхнього життя до уособлення явищ природи. Не вміючи з'ясувати собі ці явища, не вміючи помітити законність в їх ході, стародавня людина вважала сливе всі речі, що оточують її за живі істоти; у всьому і всюди вона бачила й розум, і почуття, й волю. В гомоні лісів, в шелестінні листя вчувалися якісь таємничі розмови дерев між собою; в хрущавні зламані гілочки, в рипі розколеного дерева вона пізнавала страдницькі стогони й тихий ревний плач; у тому як дерево вяне вона бачила висушливу тугу; вона спостерігала, як дерево при ударі гострим знаряддям здригається, марні є й навіть проливає кров або сльози (себ-то сік). З великою силою і мальовничістю відбилось це в прекрасних, поетичних словах „Слова о полку Игоревѣ“: „ничить трава жалощами, а древо съ тугою къ земли при-

клонилось". Отакі вирази часто трапляються в народній поезії. На Україні забутками або пережитками стародавнього культу дерев являються: ритуальне дерево в купальських звичаях і так зване „вільце“ або „гільце“ — у весільних звичаях (за Х. К. Вовком). Не тільки поодинокі дерева, але й ліс в цілості уособлювався у стародавніх слов'ян і являвся чимсь живим, якоюсь істотою, що живе своерідним життям, що почуває, може діяти й бажати. З початком весни цей велетень — ліс прокидається, причепурюється зеленню та квітками і набирає всієї своєї повної сили; лиха зима після довгої боротьби примушує його стогнати й журитися, зриває з нього розкішне убрання, розносячи його вітром і наводить на ліс мертвий сон...

В тіснім безпосереднім звязку з життям ліса знаходяться і витворені народньою фантазією стихійні істоти, що називаються у слов'ян „лешій, лесовик, полісун, лісовик, леснік, лісун, лешак“ то-що,—істоти, що живуть по лісових нетрях і закутках, що в-осени, розлучаючись з лісом, ламають дерева та розганяють звірів по норах, а зимою западаються крізь землю до весни. У білорусів лісуви вважаються взагалі за велетнів; на Київщині та Чернігівщині відрізняють лісунів від польовиків; перших уявляють собі велетнями сіруватого або попеляетого кольору; польовики мають зріст такий, як пашниця, а після жнив зменшуються до височини стерні; поламани бурею дерева — то сліди діяльності лісунів; похід лісовика лісом відбувається з галасом та свистом; як вірять селяне де-яких земель, самий вихор буває від того, що лісовик пускається танцювати під час весілля з своєю лісункою.

В кожному дереві первісна людина уявляє собі особливу лісову дівчину або німфу, що її життя

тісно зв'язане з життям дерева; коли зрубають дерево, то разом з ним мусить умерти й лісова дівчина; коли дерево в'яне й сохне, то одночасно з тим слабнуть і зникають сили дріади і вона вмирає; вона відчуває кожен удар сокири по дереву, як тяжку рану, і мовчки страждає, а иноді жалісно стогне й проливає кров. Відгуки таких старовинно-слов'янських поглядів ми знаходимо і в поетичних-творах Т. Шевченка (напр., тополя або калина — то перевернута в тополю чи калину зажурена дівчина, похилий явір — убитий горем парубок і т. и.). У Володимир-Волинському повіті, на берегах величезного й знаменитого озера Свитязя мною записано 1900 року дуже цікаву й поетичну українську легенду, в якій парубок і дівчина обернуті в явіра та липу: „того явора як заріжуть, то кров іде, — і липа так само“. Сербські легенди заховали до наших часів поетичний переказ про білу жінку, що її життя було таємничо зв'язане з вербою: вдень вона залишалася в своїй родині, а на ніч душа її відходила до верби; коли підозрений чоловік її зрубав вербу з ревнощів, — в ту ж мить сконала і його жінка; але матерня любов жила й далі в зрубленому дереві; зроблена з нього колиска ніжно уколисувала засиротілу дитину; коли ж вона підросла й змайструвала собі сопілку з молодого паростка від старого вербового пня, то сопілка ця своїми мелодійними згуками розмовляла з дитиною, як ніжна мати... В сербській народній пісні добрий левенець, пробивши соснову кору, знайшов там проміясту дівчину, що жила в сосні, і т. и.

Поруч цих уособлень лісу і окремих дерев є й прямі докази та свідоцтва про існування у слов'ян іпанування дерев, з яким довелось боротися християнству при самому його заведенні, а почасти до-

водиться вести боротьбу й досі. Церковний статут св. Володимира згадує про „суевірів“, що продовжували молитися „въ рощенъи“. В житті князя Костянтина Муромського сказано про поганців-слов'ян: „дуплинамъ деревянымъ вѣтви обвѣшивающе и симъ поклоняющеса“. Густинський літопис згадує про принос офір „рощеніямъ“. Кирило Туровський утішався, що „уже не нарекутся богомъ дерева“. Прибалтійські слов'яне, з свідоцтва Гельмольда, шанували ліси й гаї, як святині, і заприсягали біля дерев та джерел; заховалася вказівка про істнування у їхньому гаї богині Живи. У чехів навіть в XI-ому столітті духовна влада видавала постанови проти шанування й приносу офір деревам і проти звертання до них і до джерел за поміччу (*„ad arbores sacrificia nullo modo fiant, non ad arbores aut ad fontes auxilium quaeretur“*). Як каже Кузьма Пражський, темний народ за його часів мав до дерев і гаїв релігійну пошану, убожествляв їх, молився й приносив офіри лісовим і гірським німфам; тому князь Бретислав 1093 року звелів вирубати й спалити всі діброви, які вважалися за святобливі. З пісень Краледворського рукопису ми довідуємось, що Честмір перед виступом в похід проти ворога „*rode vse drwa wzlozie obieti bohom*“, себ-то присвятив усі дерева богам; Забій, жалючись на пригнічення з боку чужовірів, казав: „де батьки наші давали їжу богам, куди ходили виголошувати свої благання, там посічено, порубано всі святобливі дерева, зруйновано ідоли богів і вигнано з лісів усі круки“. В святобливих лісах і гаях поганці-слов'яне ховали своїх мерців: Оттон Бамбергський забороняв цей звичай поморянам, що прийняли хрест святий, а князь Бретислав — чехам. В поетичнім малюнку Краледворського рукопису про душі небіжчиків говориться, що вони пурхають по деревах святобливої діброви.

Як послідки старовинного шанування лісів і дерев, у слов'ян і досі заховалися де-які чисто-поганські звичаї й обіходи. Так, напр., загальновідомі свята на честь весни, пристосовані до християнських свят (Семик, клечана неділя) і досі відбуваються по лісах та гаях і супроводяться поганськими обрядами. Семицька березка, прикрашена ріжнобарвними шматками й стрічками, має мітичне значіння: теж саме можна до певного ступеню сказати й про клечання, якими прикрашають хати на Зелені свята. За народніми переказами, береза має взагалі таємничі властивості: через березу обливають хворих водою; березове поліно закопують під порогом стайні, щоб вадилися коні. Як беруть для щеплення галузку від дерева, то кладуть біля нього в подарунок дрібну монету, щоб галузка прищепилася. Багато гаїв і заказаних лісів у слов'ян і досі вважаються за святоблivi і називаються „божелісся“, „гай-бог“, „божниця“, „святибор“, то-що. Серби вважають за недоторкані де-які великі, густі дерева (дуби, буки та ин.); за переказами, хто зрубає таке дерево, має вмерти або буде скараний невиліковною хворобою; щоб позбутися кари, треба на пні зрубленого дерева усікти голову живій курці,—обряд, що прямо вказує на стародавню змиштовну офіру. Чехи й досі охоче моляться під деревами; на народній погляд, хто робить це перед сходом сонця, у страсну п'ятницю, той цілий рік не буде хворіти. Слабі на пропасницю стають на коліна перед бузиною і тричі прохають її взяти на себе хворість. На Різдво чехи звертаються до дерев, прохають у них віщування про майбутність і підмоги в хворобах. У лужичан і словаків існують ще „святі гаї“, де, — кажуть перекази, — блукають тіні стародавніх князів, що моляться і приносять офіри поганським богам; там живуть ві-

щовні духи, і дівчата ходять до таких лісів „слухати духа“, який провіщує їм майбутність шелестінням падучого листа.

На стародавній культ лісів вказують і де-які весільні звичаї. Так, сербські „отмичари“ везуть „дівойку“ в глухий ліс і там заздалегідь запроханий піп вінчає пару під дубом; у багатьох руських сектантів обіход вінчання складається з триразового об'їзду заповітного дуба; Стенька Разин наказував вінчати своїх підвладних біля верб; у биліні про велетня Дуная сказано, що він із своєю подружницею „кругъ ракитова куста вѣнчалися“ і т. д. По де-яких місцях України вішають на великих дубах рушники й мотки ниток, як подарунок лісовим русалкам; в серпні, щоб охоронити своє жнитво від розкидання його лісуном, стережуть тік у вивернутих кожухах та навкруги току обводять рису коцюбою і т. и.

Нарешті, з вразливою ясністю проглядають сліди стародавнього культу лісів у багатьох слов'янських приповідках і приказках. Ось де-які приклади, взяті у Даля: „въ лѣсѣ жить—пенькамъ богу молиться“; „жили въ лѣсу, молились пенью“; „быль въ лѣсу, кланялся пнямъ“. Про могутність лісових духів каже приказка: „не ходи в ліс, там лісун жартує“. На Чернігівщині селяне дописують багато хвороб тому, що хворий „слід лісуна перейшов“, або „стало з лісу“ і т. д.

Таким чином, існування у стародавніх слов'ян шанування лісів і дерев безсумнівне. Ця шана пояснюється, з одного боку, марновірним страхом, який вселяло таємниче життя лісу, а з другого боку—тим пожитком, який мав первобутній дикун-поганин від самого лісу і його звірячого населення. Але минули віки; непочатих лісів майже нема; навіть заказані ліси значно поріділи, а від багатьох

розложистих нетрів не залишилося й сліду. Поруч того розвіялися й лісові страхи, що заковували думку первобутньої людини; зникли й витвори народньої фантазії, що населяли ліси; але признання пожиточности лісу все більшає в міру його знищення і може згодом призвести до культу лісів, хоча зовсім в иншій, цілком прозаїчній, утилітарній формі. У нас уже, як здається, підготовлюється такий культ: починається правильна культура лісів, облісіння наново колись безжалісно оголених обшарів; це сталося ще раніше в Західній Європі і Північній Америці, де силою річей дійсно витворився й виріс раціональний культ лісів, з яким цікаво познайомитися хоча в загальних рисах. Для нас це дуже важно тепер, після великої війни, коли знищено так багато лісів.

II.

Сучасний культ лісів в Північній Америці.—Обезлісіння Америки через піонерів.—Впровадження звичаю Arbor-day в американських школах.—Допомога тому звичаєві від приватних товариств і уряду.—Організація діла і її результати.—Присутування звичаю Arbor-day на Україні.—Відродження культу лісів у новій формі.

В Північній Америці, на північ і на захід від славетніх прерій Міссисіпі, колись існували безпросвітні й широкопросторі неочаті ліси, в яких жили за добрими засобами цілі племена диких індіанців-ловців, що були описані Купером та иншими письменниками. Разом з появою тут європейських осельників почалося нерозсудливе й неощадне знищення вікових лісових нетрів. Піонери починали звичайно з так званого „підсічного“ або „вогневого“ господарства: вони випалювали, вирубували та викорчовували ліси і на місці їх орали землю під поле; ви-

користавши ґрунт за кілька років, вони перебіралися далі й несли з собою зруйновання та знищення в глиб країни. Таке хижацьке господарювання дало швидко свої наслідки. Ліси майже зникли; з ними розпорошилися й лісові звірі, що живили цілі племена мисливців-індійців; ці племена, після упертого, героїчного, але марного опору, вимірали масами; безплідні пустки вкрили собою країну, як яскравий доказ „благородної“ діяльності й енергії так званих культурних людей... Нарешті, і цим останнім стало вже тісно в тому безкрайому просторі; вони знищили цілі народи тубольців і почали вже затісняти один одного. Тоді лише уряд Сполучених Штатів жахнувся того прогресивного обезлісіння та плюндрування країни. Винайдено було заходи для боротьби з цим лихом; в числі їх перше місце зайняло ознайомлення молодого покоління з важливістю культури дерев. Виробилася своєрідна шана дерев, але не старих, величезних дерев, які шанували наші предки, а молодих паростів дерев, що піклування про них американці влучно доручили своєму молодшому населенню — школярам та школяркам.

Піонером у цьому рухові явився штат Небраска, як-раз той самий, що, дякуючи швидкому знищенню лісів, давно вже славився за „tree-less“ або безлісний. Колись у мексиканських індіанців і у адтеків існував звичай — народження кожної дитини означати посадкою дерева, якому давалося одно ім'я з дитиною. Очевидячки, зкориставшись з основної ідеї цього поганського звичаю, Мортон (що був опісля міністром хліборобства в федеральному уряді) уперше завів в Небрасці так званий „Arbor-day“, себ-то „день дерев“; з 1874 року цей звичай набрав законодавчої санкції в Небрасці, як обов'язкове весняне свято, що під час його усі школи

повинні займатися насаджуванням садків. З часу запровадження цього оригінального звичаю до 1889 року, себ-то за 15 років, було посаджено таким способом, як показують статистичні відомости лісової офіції, в штаті Небрасці 355.560.000 дерев ріжного роду; тепер, дякуючи впливові шкіл, цей штат з безлісового перетворюється в місцевість, що густо засаджена молодим лісом.

Вважаючи на такі очевидні результати, й інші штати Північної Америки почали заводити у себе цей звичай, і тепер величезна більшість їх (38 з 44) додержує весняне свято, призначене для культу лісів і рослин. В штаті Нью-Йорк звичай „дня дерев“ установлений з 1888 р. особливим законодавчим актом, що названо „актом для заохочування до культури дерев“ (An act to encourage Arboriculture); акт цей каже ось що: „Громадяне штата Нью-Йорк через своїх представників у сенаті і зібранні наказують: щоб п'ятниця вслід за першим днем травня кожного року була відома у всім штаті як Arbor-day; щоб шкільна влада кожної державної народньої школи в штаті збирала цього дня школярів і школярок для такого святкування його, яке могло б сприяти насадженню й охороні дерев та кущів та ознайомленню з найкращими методами для досягнення останніх результатів“ і т. д. Згідно з цим законом, от ецікаве свято відбувається вже багато літ в штаті Нью-Йорк усе з більшою урочистістю.

Свято це споряджається товариством, яке має назву: „Товариство дитячих садів і хатніх рослин“ (Kindergarten and Potted plant Association); головує в ньому відома мілійонерша містрис Гульд, за допомогою редакції республіканської газети „Mail and Express“, яка утримує на свій кошт цілу школу для дітей і має окремий відділ для молодих читачів.

В звязку з названим товариством, що споряджує весняні та осінні свята для бідних дітей, редакторша дитячого відділу газети „Mail and Express“ заснувала опісля з більш заможних дітей окремих союз „соняшних промінів“ (Sunbeams); союз має на меті роздавати квітки бідним та хворим мешканцям Нью-Йорка. Кожен член того союзу повинен за літо викохати по рослині для прикраси убогих помешкань місцевої бідноти, якої і в Нью-Йорці є дуже багато.

Одночасно з таким приватним святкуванням Arbor-day, по всіх народних школах міста Нью-Йорка відбуваються того ж дня, але вже за коштів держави, особливі учти, що кінчаються посадкою нового деревця на дворі школи або, коли нема такого двору, в одному з міських парків. Учителі державних шкіл ще з квітня місяця, згідно з наказом влади, повинні підготувати дітей до святкування „дня дерев“, повинні дати їм змогу для найближчих спостережень над деревами, починаючи з періоду утворювання на них бростин, щоб діти свідоміше ставилися до майбутнього свята і приготували для нього невеличкі композиції про рослини, засновані на особистому їх вивченні. Читання отаких школярських композицій, а так само декламація віршів, що мають відношення до дерев та квіток, є частиною програми свята „Arbor-day“. З декламації дітей присутні довідуються, з якою любов'ю ставляться до дерев усі найвеличніші національні поети; тут неодмінно згадується приповідка відомого Гольмса, що „найкращими його поетичними творами були дерева, які він посадив за його шкільного віку“. Пісні, спеціально приготовані для цього дня, співаються хором дітей і вся школа марширує під звуки спеціального „Arbor-day-March“, який щорічно наново компонується для цього дня.

Між цими еволюціями дітей до них звертаються вчителі і шкільна влада з коротким з'ясуванням значіння лісу в загальній економії краю та з вказівками, як садити та зберігати дерева, як складати гербарії й інші ботаничні колекції, за які, по американському звичаю, призначаються особливі нагороди або премії. Матеріал для отаких розмов, взятий з такого компетентного джерела, як видання лісового департаменту, розсилається завдалегідь по всіх школах від центральної шкільної управи разом із зразковою програмою святкування Arbor-day; для найкращого складання тієї програми також упоряджується щорічно конкурс на премії.

В звязку з цим святкуванням згадуються уславлені ріжними історичними подіями старі дерева й ліси Америки, а з ними й так званий „Вашингтоновський ясень“, біля Бостона, під яким Вашингтон прийняв на себе команду національною армією 3-го липня 1775 року. (Тут не можна не зауважити, що відомостів про наші українські дерева, знамениті своєю величінню, старим віком або історичними споминами, в літературі майже зовсім нема; проте, можна гадати, що багато таких дерев існує по ріжних місцях України)*).

Раніш ніж приступити до посадки дерева, якою закінчується святкування Arbor-day, пояснюється, що посадка дерева це одна з найгуманніших і найальтруїстичніших актів, бо хто садить молоде деревце—робить тим послугу не стільки собі, скільки майбут-

*) Наприклад, у Рівенському повіті на Волині, в селі Постойні, біля церкви, стоїть купа величезних старих дубів, що мають, згідно обрахункові місцевого лісничого, більш як 700 літ віку, себ-то росли ще за татарського нападу.

нім поколінням, що дочекаються його повного розвитку і будуть користуватися з його тіні й овочів. Нарешті, урочисто, під згуки музики, усі присутні йдуть до місця, приготованого для сажання дерева, і діти самі садять його; тут же дають йому прізвище на честь одного з найпопулярніших людей Америки (звичайно, жадна школа не обійдеться без дерева на честь Вашингтона). Вчителі якийсь час звертають увагу дітей на характеристику тої особи, що на її честь дано прізвище дереву; якщо це є поет, то читаються його вірші. Тим часом досвідна рука сажав деревце, а діти підсипають землю, в якій повинен зміцнитися новий громадянин деревного царства. До стовбура посаженого деревця прив'язується дощечку з написом імення особи, якій присвячено деревце, і року його посадки.

Звичай святкування Arbor-day, як показали наслідки, мав посередній вплив на поліпшення шкільної обстановки, бо він мимоволі звернув увагу влади на відсутність вільної землі при багатьох школах для приписаної законом 1888 року посадки дерева. Шкільна влада штату Нью-Йорк надає кожній школі хоч півакра, а при змозі—й цілий акр землі; в штаті Іова кожна школа повинна мати не менш як 12 дерев, посаджених дітьми; в Канаді кожна школа має хоч малий тінистий садок, розведений власними руками дітей.

Святкування „дня дерева“ набрало розповсюдження і по-за межами шкіл. Так, по де-яких місцях виникли асоціації для посадки тінистих дерев „Shadetree planting association“; в де-яких випадках приклад посадки дерев школярами заохочує фермерів і сільських господарів до обсаджування громадських пляхів і майданів деревами; по американському звичаю, представники дитячого комітету ходять по фер-

мах (де називається „sapwassing“) і домагаються від їх господарів обітниці обсадити свою ферму деревами під час найближчого сезону.

Всі американські педагоги свідчать, що святкування Arbor-day виховує покоління людей, повних шани й любови до дерев, як до наслідків праці людини й природи. „Яке тепле почуття повинно виникнути у дитини до деревця, що його він знав ще маленьким паростком, навіть коли воно росте на чужій землі або в сусідньому саді“,—сказано в одній з книжок про це питання. Справді, варто розвивати особисту цікавість дітей до дерев, щоб успішно побороти їх руйнацькі нахили проти всякої рослинности. Дитина, що посадила й викохала хоч одне деревце або квітку, не буде вже безжалісно зривати галузку за галузкою, щоб зробити кия, якого зараз же кине, або збивати батіжком листя з дерев, що трапляються по дорозі. Відомо, як калічать овочеві сади дитячі напади, при яких часто ламаються цілі дерева—плоди довгого доглядання—за-для скількох недоспілих яблук.

Після всього сказаного не залишається ніяких сумнівів, що американці справді вибрали найкращий спосіб боротьби з хижацьким знищенням лісів, а саме—виховання в молодих поколіннях свідомої любови й шани до дерева.

Здається, нема ніяких підстав сумніватися в можливості пристосувати цей вдалий засіб і до наших народніх шкіл, а також до хлоп'ячих і дівочих гімназій. Заведений у нас майже всюди по школах звичай спорядження „майовок“ можна замінити або сполучити з „святкуванням посадки дерев“. Тільки замість садів, скверів та бульварів треба було б обсаджувати деревами околишні ґрунтові шляхи, які часто взімку залишаються нічим не одміче-

ними. Корисно було б також садити дерева на межах, за які по селах виникає чимало сварок. Посадка дерев вздовж шляхів та на межах принесла б велику користь і з часом могла б призвести до поступового раціонального затінення полів і облісування непридатних для хліборобства земель.

Роля народньої школи в цій справі дуже важна і тому не треба відкладати здійснення остільки бажаного засобу на довгий час.

Культ дерев, шанування лісів колись жили в крові слов'ян і не зовсім зникли з неї й досі; лишається тільки переробити його на розумнішу форму і відродити його як свідоме опікування дерева.

||